

А. Ф. Трубайчук (Київ)

Червона Армія і рейхсвер у 20-ті роки

Після гарячих дискусій навколо пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною, а також про його наслідки в публіцистичній і науковій літературі з'являється дедалі більше відомостей, що проливають світло на відносини у 20-ті — 30-ті роки між обома учасниками цього пакту та на їх вплив на наступний хід подій. Як правило, статті та публікації про радянсько-німецькі взаємини того періоду недостатньо науково аргументовані, окремі матеріали мають гостро сенсаційний характер, не підтверджені достатніми фактами. Та все ж зростає потік інформації про ті фактори, які могли вплинути на Сталіна у його виборі, що визначив хоча й короткотерміновий, але катастрофічний за своїми наслідками, союз з Гітлером, що ізолював СРСР від опозиційного Німеччині світу напередодні вступу у війну.

Цілком зрозуміло, що в сталінській схемі розстановки світових сил Німеччина займала одне з провідних місць. Але також очевидно є й те, що їй належало провідне місце у зовнішньополітичних розрахунках Леніна. З нею було підписано й Брестський мир. На Німеччину покладалася надія в примарній ставці на світову революцію. Радянська Росія засудила принизливий для німецької сторони Версальський договір. А війна проти Польщі у 1920 р.? Тоді Німеччина з нетерпінням очікувала розгрому Польщі червоноармійцями. Докери в Данцігу по команді з Берліна відмовлялися розвантажувати кораблі, що прибули з Англії із зброєю. Німецькі залізничники не пропустили через свою територію французькі поїзди, які також транспортували зброю до Польщі. Було накладено ембарго на ввезення польського вугілля з Верхньої Сілезії¹. Саме на німецьку землю в Східній Пруссії були інтерновані частини Червоної армії (зокрема, кінний корпус Г. Гая), розгромлені в результаті невдалого походу на Варшаву. В наступні роки через те, що правлячий режим найближчого західного сусіда Радянської Росії займав радикально антирадянські позиції і мав досить тісні зв'язки з Францією та Англією, Німеччина розглядалася або як потенційний союзник у майбутній неминучій боротьбі з Польщею, або як можлива противага останній.

Німеччина була своєрідним еталоном «двоповерхової» політики, яку проводив ще уряд Леніна і яку ще більше посилили Сталін та його оточення. Її суть полягала в тому, що зовнішні, певною мірою відкриті кроки здійснювалися через Наркомат закордонних справ, а таємні — через Комінтерн. Так, у квітні 1922 р. в італійському місті Рапалло було підписано другий після Брестського радянсько-німецький договір, який закріпив дипломатичні відносини між двома країнами, зафіксував взаємну відмову від воєнних претензій, став основою для розвитку економічних відносин, у

тому числі для створення спільних компаній. Цей процес було розвинуто договором 1926 р.

З іншого боку, по лінії Комінтерну поглиблювався процес «чемоданної революції» — підштовхування німецького робітничого класу до барикадних виступів. К. Радек, Б. Кун, М. Ракоші, Г. Зінов'єв, Л. Рейснер та інші відомі «спеціалісти» з революційних криз готували вибух в Німеччині, використовуючи канали Комінтерну в Європі та недостатньо ще зміцнілі сили КПН. Ця діяльність особливо активізувалася восени 1923 р. напередодні Гамбурзького повстання, яке закінчилося, як і в Болгарії, розгромом «повсталих» робітників та черговим крахом ставки на світову революцію.

Проте і в самій Німеччині розстанка політичних сил була неоднозначною. Значна частина генералів рейхсверу і магнатів військово-промислового комплексу, ущемлених заборонними параграфами Версальського договору, ставилася до країн Заходу з недовірою та підозрою і глибоко переживала поразку 1918 р. Вони вбачали в Росії потенційного союзника і партнера, за допомогою якого можна було б спробувати відновити військовий та військово-промисловий потенціал Німеччини. Як згадує у своїх мемуарах один з вищих керівників гестапівської та армійської розвідки В. Шелленберг, досить неочікувано найбільшу підтримку ідеї співробітництва Німеччини з Радянською Росією висловили офіцери генерального штабу. Вже з 1923 р. практикувалася підготовка офіцерів та велися обміни технічною інформацією між німецьким рейхсвером та Червоною армією. СРСР одержав від Німеччини окремі патенти на право налагодження випуску своєї зброї. В. Шелленберг зазначає також, що «саме політика Сталіна підтримати німецький націоналізм в надії нацькувати Німеччину на західну буржуазію привела до того, що він дав вказівку німецькій компартії своїм головним ворогом вважати не гітлерівську націонал-соціалістичну партію, а соціал-демократичну»².

Щоправда, той же Шелленберг у своєму звіті Гейдріху констатує, що далеко не всі офіцери, які мали відношення до генерального штабу, підтримували ідею розвитку співробітництва з СРСР. Проти цього курсу виступав колишній глава німецької делегації на переговорах у Бресті Гоффман, його підтримував Людендорф. Солідна група німецьких промисловців також виступала проти зближення з Росією та за розгортання співробітництва із західними союзниками³.

У свою чергу німецька соціал-демократія в умовах послідовного цькування її з боку сталінського Комінтерну більше симпатизувала західним лібералам, які певною мірою усвідомлювали несправедливість Версаля, вбачали його відверту антинімецьку спрямованість. Ці кола цілком влаштовували соціал-демократичних лідерів, оскільки вони не зв'язували себе з непохитністю Д. Ллойд Джорджа і Ж. Клемансо, які дали зброю реваншу в руки шовіністичних сил, неминучість активізації яких у Німеччині була наперед визначена самим Версалем.

Згідно з Рапальським договором почалося розширене радянсько-німецьке технічне та технологічне співробітництво. Представники рейхсверу та ВПК відігравали у цьому процесі в умовах західної блокади обох країн далеко не останню роль. Для розвитку авіаційної промисловості на території СРСР фірма «Юнкерс» отримала від уряду Веймарської республіки 22 млн. марок. Поряд з співробітництвом в галузі авіабудівництва німецькі спеціалісти подавали технічну допомогу в створенні на території СРСР хімічних заводів для виробництва отруйних речовин. «ІГ Фарбеніндустрі» під це будівництво виділила великі кредити⁴.

В СРСР з Німеччини прибуло понад 2 тис. німецьких інженерів техніків, кваліфікованих робітників. Вони, безумовно, певною мірою сприяли відбудові та розвитку радянської промисловості, оскільки значна частина вітчизняної інтелігенції або була знищена у роки громадянської війни, або ж емігрувала. Це інтенсивне співробітництво продовжувалося до тих пір, доки Сталін не почав винищення тих залишків старої інтелігенції, які вірою і правдою залишилися служити Батьківщині. Разом з ними мітла ДПУ захопила в кінці 20-х — на початку 30-х років також іноземних технічних «спеців». «Шахтинська справа», «Промакадемія» та наступні чистки значною мірою торкнулися і німецького технічного персоналу. Так, під час «шахтинського процесу» до відповідальності були притягнуті 3 німецьких інженери, а арешту зазнали 32 спеціалісти з Веймарської республіки⁵. Ці цифри свідчать про те, що у той час на території СРСР перебувало не так вже й мало іноземних спеціалістів. На початок 30-х років Радянський Союз мав технічні угоди з 27 німецькими та з 40 американськими фірмами⁶.

Слід зазначити, що процес розвитку технічного і технологічного співробітництва між СРСР та Німеччиною проходив за умов цілковитої таємності.

Американський дослідник А. Сеттон доходить висновку, що 95% радянських промислових підприємств одержували пряму технологічну допомогу з боку західних фірм у галузях автомобіле-, верстат-, машинобудування, розробки нафтових родовищ, будівництва тощо. Разом з тим сотні радянських інженерних та технічних спеціалістів, учених проходили стажування на підприємствах і в наукових закладах країн Заходу⁷.

Таким чином, міфи сталінської історіографії про тотальну блокаду СРСР з боку Заходу, м'яко кажучи, необґрунтовані, бо без цієї допомоги виконання п'ятирічних планів було б неможливим. У перших рядах таких західних спонсорів йшли німецькі фірми. Втім, після 1933 р. вони поступилися американським корпораціям, дорогою яким далеко небезвідплатно почав прокладати ще на початку 20-х років відомий підприємець і колекціонер художніх шедеврів (за безцінок вивезених з СРСР), «друг Ілліча» Арманд Хаммер.

Традиції радянсько-німецького співробітництва увінчалися досить солідними результатами не тільки в роки Веймарської республіки, а й протягом усього міжвоєнного періоду. Німеччина залишалася одним з найбільших партнерів Радянського Союзу в галузі торгівлі та кредиту. В 1925 р. між обома країнами було укладено договір щодо кредиту на суму 100 млн. а в 1926 р. — ще на 300 млн. марок терміном на 4 роки. У 1931 р. відповідно до нової угоди СРСР одержав довгострокові кредити ще на суму 300 млн., марок. Основна маса цих коштів йшла на купівлю в Німеччині технології, машин і промислового обладнання переважно для верстатобудування в галузі військового виробництва. У 1931 р. питома вага Німеччини у торгівлі СРСР із західними партнерами становила 37, а наступного року — 47 %⁸.

Торгово-економічне і фінансове співробітництво між СРСР та Німеччиною у міжвоєнний період було лише одним боком медалі. Іншим — стали розширені контакти між двома країнами у військовій сфері — Червоною армією та рейхсвером (збройними силами Веймарської республіки, перейменованими пізніше на вермахт).

Будівничим ядра і структури майбутньої армії Німеччини, писав У. Черчилль, був генерал фон Сект⁹. Сам він був автором як явних, так і

таємних планів створення великої німецької армії — армії реваншу. Пізніше біограф генерала, вихованець рейхсверу Рібенау зазначав, що було б важко здійснити ту роботу, яка була здійснена в 1935—1939 рр., якби не зусилля Секта по відродженню керівного ядра рейхсверу*.

Без Секта сьогодні (1940 р.— *Авт.*), цитує У. Черчілль біографа генерала, «не існувало б генерального штабу..., який є дітищем багатьох поколінь, і який не може бути створений в один день, якими б талантами і працелюбністю не відзначалися офіцери». Сект наполягав на тому, щоб усі уроки першої світової війни ретельно вивчалися. Під його керівництвом розроблялися і були прийняті нові принципи навчання офіцерів та рядового складу, запроваджені найрізноманітніші навчальні курси, настанови та інші методичні матеріали¹⁰.

Генерал Сект мав далекосяжну мету. Замість 7 дозволених дивізій він планував мати як мінімум 63. В обхід версальських заборон на території Німеччини створювалася мережа цивільних аеродромів та заводів цивільного літакобудування. Штати управління цивільної авіації, аеродромного обслуговування та інших служб, зв'язаних з виготовленням, конструюванням та випробуванням літаків, були укомплектовані в основному колишніми військовими пілотами кайзерівської армії. Генерал створив також численні планерні клуби для підготовки майбутніх авіаторів. Хоча тут фон Сект шукав співробітництва з Радянською Росією. А для цього були у нього вагомі підстави. Бо контакти між Берліном і Москвою у військовій галузі, як уже зазначалося, мали початок ще в 20-му році під час радянсько-польської війни.

Відновлюючи контакти з командуванням РСЧА, генерал фон Сект виходив насамперед з інтересів Німеччини, якій за умовами Версальського договору заборонялося мати на озброєнні танки, авіацію, підводний флот, важку артилерію тощо, готувати свої офіцерські кадри.

Сталінська концепція «ворожого оточення» штовхала і радянське командування до співробітництва з рейхсвером насамперед на антипольській, а в більш широкому плані — на антиверсальській основі, що цілком збіглося із стратегічними цілями реваншу, які виношували німецькі генерали і у веймарський, і в гітлерівський період. Зрозуміло, що в 20-ті роки радянське керівництво, не зв'язане Версальським договором, розглядало Німеччину як можливого природного союзника з усіма наслідками, які випливали з цього.

Цілком закономірно, що слідом за підписанням Рапальського договору у квітні 1922 р., який надав Радянському Союзу режим найбільшого сприяння у торгівлі з Німеччиною, були досягнуті й таємні угоди про розширене військове співробітництво між двома країнами. Контакти періоду невдалої польської кампанії, у якій німецька сторона не наважилася взяти участь через побоювання одержати удар у спину з боку Франції, знайшли дальший розвиток.

Розширення німецько-радянських відносин було безпосередньо зв'язане із загостренням репараційної проблеми і введенням у Рур франко-бельгійських військ. Для з'ясування позиції Радянської Росії посол Німеччини У. Брокдорф-Ранцау здійснив спробу вступити в контакт з наркомом у військових справах Л. Троцьким. Підсумком зустрічі, яка відбулася між ними в кінці травня 1922 р. у Москві, судячи з доповідної записки німецького посла, було досягнення домовленості про співробітництво в галузі виробництва озброєнь та боєприпасів, а також про перспективи довготривалого економічного партнерства¹¹. При цьому Брокдорф-Ранцау особливо підкреслював значення підтримки Росії у можливій в майбутньому

конфронтації з Францією з репараційних питань, а також у зв'язку з порушенням останньою умов Версальського договору. Він також наводив висловлювання Троцького, який нібито пообіцяв йому у випадку конфлікту Францією надати пряму підтримку Німеччині, обумовивши її, по-перше позицією німецького уряду, а, по-друге, — позицією Польщі. У доповідній записці наводяться такі слова Троцького: «Якщо Польща на заклик Франції вторгнеться у Сілезію, то ми в жодному разі не залишимося бездіяльними ми не можемо цього витерпіти і заступимося»¹².

Лавіруванню німецької дипломатії сприяли переговори радянської делегації на чолі із заступником голови Реввійськради Є. Склянським у Берлін у січні 1923 р.¹³. І хоча Склянському не вдалося добитися яких-небудь конкретних угод, його місія проклала дорогу для розширення контактів між командуванням рейхсверу і РСЧА.

В дальшому основну масу зусиль по розширенню радянсько-німецького співробітництва в галузі як політичній, і економічній, так й військово-технічній взяв на себе посол у Берліні М. Крестинський¹⁴, який займав цей пост протягом майже 8-ми років.

Міжнародне становище та ускладнення становища Німеччини у зв'язку з Рурською авантюрою, зростаюча соціальна напруга в країні та активізація Комінтерну та прокомінтернівських елементів в КРН — все це створило додаткові труднощі у налагодженні відносин між Веймарською республікою та Радянською Росією. Рейхсканцлер Й. Вірт виступав за встановлення різнобічного співробітництва із східним партнером, особливо у галузі промислового будівництва. Він якраз і був одним із співавторів Рапальської угоди. У свою чергу рейхспрезидент Ф. Еберт, побоюючись ускладнення відносин із Заходом, вважав, що контакти з Радянською Росією повинні бути досить обмеженими. Він наполягав на лише дипломатичних відносинах. Однак у розв'язання цих розходжень цілком істотну частку внесла позиція головного замовника — рейхсверу. Вона якраз і вирішила суперечку на користь Й. Вірта.

В 1923 р. у надрах рейхсверу було створено спеціальний підрозділ «R» під легальним дахом «Асоціації сприяння торговому підприємництву». Остання входила до складу управління озброєнь і попри обмежувальні параграфи Версальського договору налагоджувала виробництво заборонених видів зброї та військових матеріалів, підготовку військових кадрів в основному за межами Німеччини, насамперед, в СРСР¹⁵.

У міжвоєнні роки, особливо в 20-ті, рейхсвер та найбільші німецькі фірми досягли угоди про виробництво різноманітних видів зброї в Італії та Португалії. Однак її транспортування звідти було практично неможливим, бо розвідка Англії та Франції тримала європейські торговельні шляхи під постійним контролем. На Балтиці такий контроль їй налагодити не вдалося. Так Радянський Союз став головним партнером Німеччини у сфері військово-промислового співробітництва. СРСР був фактично закритий для європейських засобів інформації, що забезпечувало практично повну таємність такого співробітництва обох країн. Для здійснення прямих контактів з «Асоціацією» у Москві почала роботу спеціальна місія рейхсверу на чолі з О. Р. фон Нідермайером, законспірованим агентом зондергрупи «R» (російська назва «Вогру»), який діяв під псевдонімом Нойман. Його головним завданням було налагодити тісне співробітництво з радянськими підприємствами і з штабом РСЧА.

Ще влітку 1921 р. у супроводі заступника наркома Л. Карахана і співробітника Наркомату закордонних справ В. Колпа Нідермайер, а також

радник німецького посольства у Москві Г. Хільгер відвідали відомі ще з до-революційних часів військові заводи та верфі Петрограда, де рейхсвер мав намір розмістити свої замовлення. Головною метою поїздки було вивчення стану підприємств і складання кошторису на їх відбудову та переобладнання¹⁶. До першорядних завдань місії належало обрання місць дислокації навчальних центрів, полігонів, аеродромів для підготовки пілотів, командирів танків, льотчиків-спостерігачів, штурманів бомбардувальної авіації, а також офіцерів хімічної служби. Місія Нідермайера була відомою ще під кодовою назвою «Центр—Москва», пізніше її очолював полковник Літ-Томсен.

Взимку — весною 1921—1922 рр. спільна військово-технічна комісія рейхсверу, «Круппа», «Юнкерса» домовлялася про укладення концесій з офіційними представниками РСФРР у Москві. Одночасно в Берліні велися переговори про спільну позицію Радянської Росії та Німеччини на очікуваній Генуезькій конференції та перспективи військового співробітництва. Найважливішим результатом цих широкомасштабних переговорів між рейхсвером та Наркоматом іноземних справ РСФРР була угода про розміщення замовлень «Вогру» на виробництво на радянській території до 1000 літаків, 300 польових та 300 важких гармат, 200 кулеметів, 200 броневих автомобілів тощо¹⁷. При цьому «Вогру» гарантувала оплату виконання робіт, кредити для поповнення обладнання радянських заводів, забезпечувала контакти і контракти з провідними німецькими фірмами. Нема сумніву у тому, що саме з цих первістків радянсько-німецького військового виробництва у майбутньому виріс гігантський монстр військово-промислового комплексу, котрий до цього часу негативно позначається на економіці держав, які ще недавно входили до СРСР.

Спочатку у створений радянською стороною військово-промисловий трест, який фактично був структурною одиницею німецької військової промисловості «під парасолькою» РСФРР, увійшли заводи в Мотовилісі, Царицині (артилерія), Рибінську, Ярославлі (авіація), багато інших підприємств різного профілю, які працювали на озброєння як рейхсверу, так і РСЧА¹⁸.

Великомасштабною акцією у цій галузі стало підписання концесійного договору з фірмою «Юнкерс» про виробництво металевих літаків та моторів до них. У 1922 р. фірма приступила до переобладнання заводу в Філях, а в 1924 р. вже почала випускати на ньому щорічно по кілька сотень літаків. Тих самих, на рифленій обшивці яких розміщувалися яскраві написи про «ультиматум лорду Керзону», що відомо багатьом по хрестоматійних фотознімках у підручниках з історії СРСР. Крім «Юнкерса», з радянськими замовниками, як вже зазначалося, активно співробітничала фірма «Круппа», яка спеціалізувалася на випуску гармат, танків і снарядів. Танкові двигуни та авіамотори виготовляли підприємства, оснащені обладнанням відомої компанії «БМВ», отруйні речовини і стрілецька зброя були предметом турбот відповідно фірм «Берсоль» і «Карл Вальтер». На радянських підприємствах пускали коріння й інші німецькі фірми. Наприклад, при безпосередній участі капіталу і технічних спеціалістів фірми «Блом унд Фосс» на верф'ях Миколаєва і Ленінграда для Німеччини було налагоджено виробництво заборонених Версальським договором підводних човнів¹⁹.

Отримувала це озброєння й Червона армія. Їй надходили важкі кулемети «Максим», «Кольт», легкі — «Браунінг» і «Льюїс», артилерійські установки різних систем, танки типу «Рено», які виготовлялися на одному з підмосковних заводів з німецькою допомогою²⁰, тощо.

Зауважимо, що повний обсяг західної (не тільки німецької, а й фран-

цузької, англійської та американської) економічної, технічної та кредитної допомоги Радянському Союзу до цього часу залишається невідомим, бо такі дані тривалий період були цілком таємними. У цьому були зацікавлені не тільки партійні керівні кола, які боялися дискредитувати себе співробітництвом з ненависним «світовим капіталом», а й західні партнери, які не бажали афішувати свої зв'язки з одіозним сталінським тоталітаризмом.

Якщо СРСР був зацікавлений насамперед в економічному і технологічному співробітництві з Веймарською республікою, то рейхсвер мав дві мети: по-перше,— виробництво зброї і, по-друге,— навчання опануванню нею німецьких офіцерів та інструкторів. Відповідно до «зустрічного плану» рейхсверу на території Радянського Союзу у 1924 р. була створена авіаційна школа під Липецьком. Цьому передували інтенсивні переговори між фон Сектом і К. Радеком, а також наркомом повітряного сполучення А. Розенгольцем.

Спочатку в цій школі на закуплених у голландців 100 винищувачах фірми «Фоккер» (відома марка гітлерівського винищувача і штурмовика.— *Авт.*) проходили перепідготовку колишні пілоти кайзерівської армії. Потім до неї почали прибувати курсанти-новобранці. Вони навчалися водінню та обслуговуванню літаків. Крім того, там випробувалися серійні літальні апарати, відпрацьовувалися їх бойове застосування, тактика повітряного бою, взаємодія з наземними частинами тощо. Пізніше ці кадри та їх досвід стали основною ударною силою гітлерівських «Люфтваффе» (повітряних сил). До 1934 р. в Липецькій авіашколі пройшли підготовку близько 450 пілотів-винищувачів, штурманів, стрільків-радистів²¹. Багато з них стали близькими соратниками «першого льотчика» Німеччини Германа Герінга.

«Таємні військово-технічні лабораторії рейхсверу» (таку офіційну назву вони мали) готували на радянській території також танкістів та інженерів-хіміків. Спеціальна танкова школа рейхсверу була створена у 1926 р. під Казанню. Саме там і випробувався первісток «радянського» танкобудування «Т-26», а потім і наступні моделі танків, виготовлених на заводах, побудованих за німецькою допомогою. Як і пілоти, випробувачі танків для конспірації були одягнені у форму командирів Червоної армії, але без знаків розрізнення²². До речі, у цій школі побував відомий у майбутній війні воєначальник механізованих частин Гейнц Гудеріан.

Уважно стежив за цим процесом і М. Тухачевський — талановитий воєначальник, який пізніше був репресований і не дожив до початку другої світової війни. Він займав у середині 20-х років пост начальника штабу РСЧА. У доповідній записці на ім'я Сталіна у грудні 1927 р. М. Тухачевський наполягав на форсованому переозброєнні Червоної армії, створенні сильної авіації з великим радіусом дії. При цьому головним він вважав необхідність створення могутніх таранних з'єднань сухопутної армії. Саме Тухачевському належала ідея створення повітряно-десантних військ, бронетанкових з'єднань, оснащених швидкохідними танками, які мали б стійкий радіозв'язок з літаками прикриття. Для цього він пропонував розвивати оборонну промисловість, здатну виробляти не тільки танки і літаки, а й засоби зв'язку, найновіші види озброєнь для піхоти та артилерії. Тухачевський, зокрема, пропонував довести випуск танків до 50—100 тис.²³

К. Ворошилов, полум'яний прихильник кавалерійських рейдів, піддав цей план Тухачевського гострій критиці. «Старого друга» підтримав і «батько народів». В результаті Тухачевський був звільнений з посади, яку він обіймав, і направлений командуючим Ленінградським військовим округом.

Тільки в травні 1932 р. Сталін визнав свою помилку й правоту Тухачевського і, приймаючи пропозиції останнього про технічне переозброєння армії, призначив його начальником озброєнь РСЧА і заступником наркома²⁴.

Тут доречно згадати про співробітництво між вищими ешелонами Червоної армії та рейхсверу. У вересні 1925 р. представники радянського командування на чолі з М. Тухачевським (тоді помічником начальника штабу РСЧА) вперше були присутніми на маневрах рейхсверу. Це був візит-відповідь. Незадовго до цього з такою ж метою в СРСР побувала німецька делегація у складі полковника О. фон Штюльпнагеля, відомого згодом воєначальника вермахту, та майора Х. Фішера²⁵. Аж до початку 30-х років такі обміни делегаціями між двома військовими відомствами були регулярними. Більше того, в цей період Німеччина була чи не єдиною країною, високопоставлені офіцери якої брали участь у великих маневрах та навчаннях Червоної армії²⁶. Ці відносини особливо зміцніли після підписання у квітні 1926 р. в Берліні радянсько-німецького договору про нейтралітет і ненапад. Відомо, що на навчаннях рейхсверу не раз були присутніми, крім М. Тухачевського, В. Путна, В. Тріандафіллов, І. Уборевич, Й. Якір, О. Корк, Р. Ейдман, К. Мерецков, О. Єгоров та інші відомі радянські воєначальники. Багато командирів провели у Німеччині по кілька місяців, проходили там курс навчання в академії Генштабу, яка функціонувала напівлегально. Зокрема, І. Уборевич пробув там 13 місяців²⁷. Набутий у Німеччині досвід він з успіхом використав пізніше, командуючи Білоруським військовим округом.

Не всі в Німеччині однаково ставилися до розширення радянсько-німецького військового співробітництва. Обережно ставився до цієї проблеми посол у Москві У. Брокдорф-Ранцау. Він вважав, що це може викликати негативну реакцію з боку країн Антанти. Та згодом він змінив свою думку, вважаючи, що слідом за військовими відносинами можна буде стабілізувати і політичні. Як бачимо, досвідчений дипломат добре розбирався у кремлівських таємницях. Проте і він не міг сподіватися, що справа зайде так далеко і Сталін підпише фактично союзний договір з Гітлером.

Х. фон Сект та В. Бломберг вимагали від своїх підлеглих навчати радянських командирів німецьким військовим методикам з усією серйозністю. При цьому вони виходили з того, що взаємні контакти у галузі штабного співробітництва і військового виробництва вигідні насамперед Німеччині, оскільки дають їй змогу обходити обмежувальні статті Версальського договору, озброювати рейхсвер сучасними видами зброї та готувати офіцерські кадри, а також проводити в СРСР випробування нових видів озброєнь в обхід контрольних місій та різного роду комісарів Ліги націй.

Безсумнівну вигоду від цього одержувала й радянська сторона, хоча в одній із доповідних записок за підсумками військового співробітництва на січень 1927 р. говорилося що СРСР одержав «тільки частково придатне обладнання». У той же час М. Крестинський зазначав, що взаємні контакти РСЧА і німецького військового відомства несуть очевидну вигоду Радянському Союзу, оскільки дають можливість знайомитися з «усякого роду технічними досягненнями в німецькій армії». Те ж, що надається німцям для обміну, «нам нічого не коштує, оскільки все вони сплачують за свій рахунок, а в глибини СРСР легко знайти непомітне місце для всякого роду шкіл та ін. невеликих німецьких закладів»²⁸.

Неоднозначні оцінки результатів радянсько-німецького співробітництва можна пояснити його особливою таємністю, а також тим, що на кінець 20-х років Німеччина дедалі більше почала орієнтуватися на Захід.

Якщо продовжити міркувати щодо того, кому це співробітництво було вигіднішим — СРСР чи Німеччині, то слід врахувати не тільки часом кон'юнктурні думки учасників подій, а й висновки дослідників наступних років. А. Ахтамазян вважає, що озброєння та боєзапаси, одержані рейхсвером з 35-ти радянських військових заводів, безумовно, зміцнили німецькі збройні сили, оскільки такі види озброєнь та отруйні речовини «німці не могли виробляти на своїй території чи купити у якій-небудь іншій країні». Зростання ж могутності радянських сухопутних сил розглядалося як терпиме, оскільки обидві країни не мали спільного кордону. Для радянських військових органів становили інтерес оперативні і тактичні розробки німецьких штабів, їх досвід в організації штабної служби, застосуванні технічних засобів²⁹.

Спираючись на співробітництво з радянською стороною, констатує М. Геллер, генерал фон Сект міг створювати рейхсвер в обхід Версальського договору, оснащувати його найновішою зброєю, яка виготовлялася в СРСР. Червона армія, на його думку, також отримувала користь: військові спеціалісти проходили стажування в Німеччині, промисловість одержувала нову технологію. Разом з тим дослідник зазначає, що, оскільки Сталін поступово винищив усіх офіцерів та генералів, які побували в Німеччині або зустрічалися з німецькими офіцерами, то зрештою користь отримала тільки німецька сторона³⁰. З цим висновком відомого на Заході радянолога важко не погодитися.

За інерцією військове радянсько-німецьке співробітництво деякий час продовжувалося і в 30-ті роки.

Незважаючи на те, що Гітлер прийшов до влади на антиєвропейських, антибільшовицьких і реваншистських гаслах, під тиском військово-промислового комплексу він вимушений був підтвердити Берлінський договір і навіть розширив його, надавши можливість СРСР отримати кредит у сумі 200 млн. марок для купівлі технологічного обладнання³¹.

1935—1936 рр. пройшли під знаком інтенсивних пошуків радянською стороною діалогу з берлінськими керівними колами. Влітку 1935 р. довірена особа Сталіна Д. Канделакі, радянський торгпред у Німеччині, веде переговори з президентом рейхсбанку Я. Шахтом. Мета — розширити досягнуту у березні того ж року кредитну угоду строком на 5 років. Саме ця угода дала Сталіну привід заявити на засіданні політбюро ВКП(б), що, надаючи СРСР такі великі займи (200 млн. марок), Гітлер не може воювати проти СРСР. Ділові кола, а «саме вони правлять», не можуть йому цього дозволити³².

Тривалі перипетії весни — літа 1939 р. завершилися підписанням 19 серпня господарського договору, а 23 серпня — пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною. Це означало хоча й тимчасовий, а все ж союз двох диктаторів. Гітлерівська схема політичного маніпулювання в Європі була на той час завершена.

Оцінюючи пакт, Л. Троцький, який стояв біля витоків німецько-радянського співробітництва в 20-ті роки, писав: «Для нападу на Польщу і для війни проти Англії та Франції Гітлеру необхідний був доброзичливий «нейтралітет» СРСР... плюс радянська сировина. Політичний і торговий договір забезпечує Гітлеру і те, і інше»³³. Після підписання пакту про ненапад стримуючі фактори, які стояли на шляху гітлерівської агресії, були усунені.

Докладний аналіз радянсько-німецького військового співробітництва у 30-ті роки має стати предметом окремого спеціального дослідження.

- ¹ New man В е р н а r d. The Captured Archives. The Story of the Nazy — Soviet Documents.— London, 1948.— P. 75.
- ² Ш е л л е й б е р г В. Секретная служба Гитлера: Мемуары начальника управления шпионажа и службы безопасности СД.— К., 1991.— С. 23.
- ³ Там же.
- ⁴ New man В. Op. cit.— P. 29.
- ⁵ Геллер М., Некрич Н. Утопия и власти: История Советского Союза с 1917 года до наших дней.— Лондон, 1989.— С. 223—224.
- ⁶ Sutton Anthony С. Western Technology and Soviet Economic Development. 1917—1930.— Stanford University, 1972.— P. 203—205, 320, 348.
- ⁷ Ibid.— P. 348.
- ⁸ Центр. держ. арх. нар. г-ва (Москва). Коллекція документів Наркомзовнішторгу СРСР (далі ЦДАНГ, Москва).
- ⁹ Черчилль У. Вторая мировая война.— М., 1991.— Т. 1.— С. 36—38.
- * За умовами Версальського договору строк служби офіцерів обмежувався 25 роками. Крім того, чисельність офіцерського корпусу скорочувалася майже в 9 разів — з 34 до 4 тис. чол. Саме у зв'язку з цим поряд з 100-тисячним рейхсвером, який існував офіційно, функціонував «чорний» рейхсвер під вивісками різних департаментів, наукових, культурних, громадських організацій. Практикувалося і нелегальне навчання солдатів. Таким чином вже на початку 20-х років Сект домігся того, що обмежувальні параграфи Версальського договору були порушені.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Müller R.-D. Das Tor zur Weltmacht. Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsche Wirtschafts- und Rüstungspolitik zwischen den Weltkriegen.— Boppard am Rheim, 1984.— S. 104.
- ¹² Politische Archiv des Auswärtigen Amts.— Bonn. Büro Reichsminister.— Bd. 5, Bl. 552721.
- ¹³ Müller R.-D. Op. cit.— S. 104.
- ¹⁴ Див.: Нов. и новейш. история.— 1990.— № 5.— С. 9—22; Междунар. жизнь.— 1990.— № 6.— С. 107—124.
- ¹⁵ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933—1945.— М., 1991.— С. 12.
- ¹⁶ Hilger G. Wir und Kreml.— Bonn, 1964.— S. 189—198.
- ¹⁷ Арх. зовн. політики Росії, ф. 082, оп. 4, т. 4, 9, 8, арк. 104; ф. 0165, оп. 2, т. 111, спр. 61, арк. 34—98 (далі АЗП).
- ¹⁸ Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 6—7.
- ¹⁹ Там же.— С. 6—8.
- ²⁰ Геллер М., Некрич А. Указ. соч.— С. 223—227.
- ²¹ Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 6—8; Красная Звезда.— 1990.— 24 нояб.
- ²² Нов. и новейш. история.— 1989.— № 1.— С. 114—131; 1990.— № 5.— С. 3—24.
- ²³ Шетин Ю. А., Старков Б. А. Красный маршал.— М., 1990.— С. 221—222.
- ²⁴ Там же.— С. 224. У той час на озброєнні РСЧА були далекі від досконалості легкі танки, створені на базі англійської моделі танка «Крістіл». І все ж як навчальний засіб вони відповідали необхідним вимогам (Военно-историч. журн.— 1989.— № 7.— С. 49).
- ²⁵ АЗП, ф. О., оп. 13, т. 87, спр. 50123, арк. 19.
- ²⁶ Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 9.
- ²⁷ Красная Звезда.— 1990.— 24 нояб.; Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 9.
- ²⁸ АЗП, ф. 0165, оп. 5, т. 123, спр. 146, арк. 165—169; оп. 7, т. 138, спр. 221, арк. 30—33.
- ²⁹ Ахтамзян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии в 1920—1933 гг. (по новым документам) // Нов. и новейш. история.— 1990.— № 5.— С. 3—24.
- ³⁰ Геллер М., Некрич А. Указ. соч.— С. 323.
- ³¹ New man В. Op. cit.— P. 34.
- ³² ЦДАНГ, Москва, Коллекція документів Наркомзовнішторгу СРСР; K r i w i t s k y W. G. In Stalin's Secret Service.— N. Y., 1939.— P. 15.
- ³³ Трощик Л. Германно-советский союз // Даугава.— 1990.— № 3.— С. 112.